

REFLEKSIIVIKATEGORIAN HISTORIALLISTESTA TARKASTELUSTA

—
VESA KOIVISTO

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
2. KESÄKUUTA 1995

Historiallisen kielentutkimuksen tavoitteena on selvittää jonkin yksityisen kielen tai kieliperheen tai yleisemmin kielten varhempia vaiheita. Kielen historiasta voidaan erottaa tarkastelunäkökulman mukaan erilaisia ulottuvuuksia: esimerkiksi geolingvistinen, sosiolingvistinen tai puhtaasti lingvistinen. Geo- ja sosiolingvistiset ulottuvuudet seuraavat siitä, että luonnollinen kieli sijoittuu aina jollekin maantieteelliselle alueelle johonkin ihmisyyhteisöön, jonka piirissä ja vaikutuksesta se ajan mittaan muuttuu ja liikehtii. Kielihistorian lingvistinen ulottuvuus käsittää sen muuttumisen, jota kaiken aikaa tapahtuu kielen järjestelmässä, toisin sanoen sen rakenteessa ja merkityksissä.

Kielijärjestelmän historiallinen tarkastelu on perinteisesti kohdistunut sen materiaaliin osa-alueisiin fonologiaan, morfologiaan, syntaksiin ja sanastoon. Rakenteen erottamattomana kääntöpuolena ovat kuitenkin merkitykset: kaikki kielelliset muo-

dot kantavat muassaan merkityssisältöjä. Kielen pienimmät merkitysosaset morfeemit voidaan jakaa kahtia vapaisiin ja sidonnaisiin ja niiden merkitykset jokseenkin tätä vastaavasti leksikaalisiin ja kieliopillisiin. Tämä merkitysjako ei silti ole käytännössä jyrkkä, vaan leksikaalinen ja kieliopilinen merkitys muodostavat sellaisen semanttisen jatkumon ääripäät, jolle sijoittuvat merkityssisällöt ovat tapausta ja semanttista teoriaakin myöten itsenäisempiä tai esiintymäympäristöstään riippuvaisempia, helpommin tai vaikeammin erotettavia, täsmällisemmin tai epätäsmällisemmin kuvattavia.

Kielen muotoainesten semanttinen tutkimus on näihin asti keskittynyt merkitysjatkumon leksikaaliseen päähän: semantiikka on ollut ensisijaisesti sanasemantiikkaa. Esimerkiksi suomen ja sen sukukielten sanaston diakronisella semanttisella tarkastelulla on vankat perinteet etymologisessa tutkimuksessa. Kieliopillisempien muotoainesten kuten taivutuspäätteiden tai johtimien kantamien merkityssisältöjen synkronisesta luonteesta ja historiallisista kehitysmekanismeista ei sen sijaan ole samassa

▷

määrin tietoa, eikä tällaisen tiedon hankintaan näytä olevan olemassa valmiita menetelmiäkään.

Oman tutkimukseni kohteena on ollut yksi itämerensuomalaisten kielten morfosemanttinen ja olennaiselta osin myös joh-to-opillinen kategoria: refleksiiviset verbit ja verbirakenteet. Tämän luokan perustapauksessa transitiiiverbin yhteydessä esiintyvä refleksiivinen muotoaines, ns. refleksiivitus, aiheuttaa verbissä sellaisen merkityksenmuutoksen, että verbin normaalisti kuvaaman kaksiosanottajaisen tilanteen sijasta kuvattavassa tilanteessa onkin mukana vain yksi osanottaja, joka kohdistaa suorittamansa toiminnan omaan itseensä. Tämä semanttinen refleksiivisyys on refleksiivikategorian prototyyppinen merkitys ja myös sen määritelmällinen edellytys, mutta yleensä refleksiiveillä on muunkinlaista käyttöä.

Itämerensuomessa esiintyy rakenteeltaan neljäntyyppisiä refleksiivejä: refleksiivisiä johdoksia (esim. suomen *peseytyä*), refleksiivisiä taivutusmuotoja (esim. suomen itämurteiden *peseksen* 'peseytyy' tai *pessiin* 'peseytyi'), verbejä, joiden objektina on refleksiivipronomini (esim. *pestä itsensä*), ja ns. implisiittisiä refleksiivejä (transitiiiverbejä, joilla on intransitiivisena refleksiivinen merkitys, esim. *Oletko jo pessyt ja pukeut?* tai *Mies heitti pitkäseen*). Verbin merkitystä muuttavana aineksena, refleksiivitusnäissä neljässä rakennetyypissä on vastaavasti johdin, refleksiivinen taivutuspäätte, pronomini tai nollamorfi. Tunnuksista refleksiivipronomini on muodoltaan leksikaalinen kielenyksikkö (siis oma sanansa), johtimet ja taivutuspäätteet taas suffikseja. Näiden tunnustyyppien rinnakkaisuus osoittaa, että kielen leksikaalisilla ja sidonnaisilla morfeemeilla voi olla samankaltaisia merkitystehtäviä.

Semanttinen refleksiivisyys ei siis ole muodoltaan refleksiivisten verbien tai ver-

birakenteiden ainoa käyttötapa. Lisäksi erotan tutkimuksessani automatiivisen (tai antikausatiivisen) ja passiivisen merkitysluokan, ja kustakin kolmesta päämerkitystyyppistä on edelleen erotettavissa alalajeja. Refleksiivin merkitystyyppin määräytymiseen vaikuttaa osaltaan sen kantaverbin luontainen semantiikka: esimerkiksi kaikkien transitiiiverbien toimintaa inhimillinen toimija ei välttämättä voi kohdistaa itseensä, eikä semanttisesti refleksiivinen käyttö siis ole verbille aina mahdollista. Viime kädessä refleksiivin merkitystulkinta syntyy kontekstin perusteella. Merkitysjäon tärkeimpänä kriteerinä on refleksiivin sisältävän lauseen subjektin semanttinen rooli, käytännössä sen agenttiivisuus tai epäagenttiivisuus, joka tosin on aste- ja tulkintailmiökin. Kun ihminen esimerkiksi peseytyy, pesee itse itsensä, kyseessä on tietoinen agenttiivinen, refleksiivinen toiminta. Merkitystyyppiltään automatiivista tai passiivista on sen sijaan esimerkiksi pyykin peseytyminen: siinä pesemisen kohde ei pese itse itseään, vaan pyykin voi ajatella peseytyvän itsestään, siis tulevan puhtaaksi, tai toiminnan taustalle voi ajatella suorittajankin, pesijän, joka pesee pyykin mutta jonka panoksen tarkempi laatu jää kielellisen ilmauksen perusteella epämääräiseksi. Merkitystyyppien yleisyysuhteet ja esiintymismahdollisuudet vaihtelevat refleksiivityypeittäin.

Kielen refleksiivistö on luonteeltaan kerrosteista: kielessä esiintyy yhtäaikaan erilaisia ja eri-ikäisiä refleksiivityyppejä, yleensä vähintään kahta, itämerensuomalaisissa kielissä neljää tyyppiä rinnan. Tutkimuksessani olen päätenyt siihen, että itämerensuomen neljä refleksiivistä rakennetyyppeä on tunnettu jo nykykielten yhteisessä kantakielessä myöhäiskantasuomessa, refleksiivitaivutus tosin vasta idullaan ja refleksiivijohdokset nykyistä vähempinä ja morfologisesti yksinkertaisempina tyypei-

nä. Itämerensuomen refleksiivityyppien keskinäisiin alueittaisiin yleisyysuhteisiin ovat jossain määrin vaikuttaneet kontaktit germaaniin ja slaavilaisiin naapurikieliin.

Olen käsitellyt tutkimuksessani kielellisten muotojen, tässä tapauksessa itämerensuomen refleksiivien, monikäyttöisyyttä ja niiden muodon ja käyttösuhteiden historiallista muuttumista. Diakroninen tarkastelu on ensin edellyttänyt refleksiivistön synkronista kartoitusta, toisin sanoen riittävän laajan aineiston morfologista ja semanttista analyysia. Tutkimustehtäväni onkin ollut kahtalainen: Olen esittänyt suomen, karjalan, lyydin, vepsän, inkeröisen ja vatjan refleksiivistön inventaarin ja deskription. Sen lisäksi olen luonnostellut tämän aineiston perusteella itämerensuomen refleksiivityyppien ja koko refleksiivistön kehityslinjoja sekä refleksiivien yleisempiä semanttisia kehitystendenssejä. Tärkeänä tukena käsittelyssä on toiminut vertailutieto muista kielistä.

Kieli on merkijärjestelmä, joka pyrkii ilmaisun informatiivisuuden ja taloudellisuuden optimaaliseen suhteeseen. Muun muassa tämän pyrkimyksen vuoksi kieli muuttuu ja sen yksiköiden muodon ja merkityksen suhteet elävät. Muuttuminen ajassa on ominaista refleksiivistöllekin. Kieleen voi syntyä uusia refleksiivisiä rakennetyyppejä ja vanhoja voi vastaavasti hävitä käytöstä. Tällaiset refleksiivistön kokonaisrakenteen kannalta radikaalit muutokset ovat kuitenkin hidasliikkeisiä ja siten pitkällisen kehityksen tulosta. Keskeisempää on kielen olemassaolevien refleksiivityyppien muutorakenteen tai käytön muuttuminen. Semanttiset muutokset ovat yleensä refleksiivityypin käyttöalaa laajentavia.

Kielellisen yksikön merkityksen historialliseen muuttumiseen kytkeytyy erottamattomasti sen synkroninen polysemia, monimerkitysisyys. Polysemia katsotaan kielessä yleensä sekundaariksi ilmiöksi

yksikäyttöisyyteen nähden ja siten historiallisen kehityksen, merkityksen laajenemisen, tulokseksi. Merkitysvariantteja yhdistävät synkroniset piirteet ja historiallisissa merkityssiirtymissä välittävät piirteet ovat periaatteessa samoja. Yksinkertaisimmillaan jonkin kielenyksikön merkityksenmuutoksen vaiheiden selvittäminen tarkoittaaakin sen synkronisten merkitysvarianttien asettamista ikäjärjestykseen. Tätä kautta diakronisen merkityksenkehityksen kuvaus on kytköksissä polysemian kuvauksen ongelmiin. Pääsy käsiksi refleksiivien polysemian kehitysmekanismeihin on ollut yksi tutkimustavoitteistani. Semanttisessa edelleenkehityksessä näyttää vaikuttavan keskeisesti metafora. Refleksiivien kaikilla merkitystyypeillä on jokin piirreyhtäläisyys refleksiivikategorian semanttisen prototyypin, semanttisen refleksiivisyyden, kanssa.

Refleksiivien semanttisen kehityksen tarkastelun perustana tutkimuksessani on se, että kehitys etenee tyypillisesti funktiosta toiseen universaaleja, usein ennustettavia reittejä. Kehityksen lähtökohtana on refleksiivinen merkitys ainakin niissä rakennetyypeissä, joissa refleksiivitunnuksena on pronomini tai joiden refleksiivitunnus palautuu varhempaan pronominiin. Itämerensuomessa tällaisia ovat paitsi refleksiivipronominin objektinaan sisältävät rakenteet alkuperäisimmiltä päätteiltään todennäköisesti myös refleksiivitaivutus. Sen sijaan refleksiivijohdosten ja implisiittisten refleksiivien semanttiset kehityssuunnat ovat epäselvemmät. Semanttinen kehitys etenee refleksiivisestä merkityksestä ensin automatiiviseen ja sitten passiiviseen merkitykseen. Kun refleksiivityypillä alkaa voida esiintyä muitakin kuin agenttiivisia ja inhimillisiä subjekteja, subjektilta ei enää vaadita tahdonalaisuuden ja toiminnallisuuden piirretä, ja kehityksen lopputilanteessa, passiivisessa merkityksessä, refleksiivin subjekti-

▷

tarkoite voi olla kantaverbin kuvaaman toiminnan täysin passiivinen kohde.

Refleksiivislähtöisessä semanttisessa kehityksessä refleksiivitunnuksen merkitys muuttuu kieliopillisempaan tai kalpeampaan suuntaan. Tunnuksen vaikutus kanta-verbien leksikaaliseen merkitykseen vähenee, sen referentiaalisuus heikkenee ja esiintymisehdot väljenevät. Rakennetyyppi voi samalla produktiivistua. Kehitysketjun päässä sijaitseva passiivi onkin kielissä usein kieliopillinen, taivutukseen luettava luokka. Toinen refleksiivien yleinen semanttinen kehitystendenssi on mediaalistuminen, joka perustuu refleksiivimuodosteen morfologisen rakenteen kompositionaalisuuden heikkenemiselle.

Refleksiivien muodolla ja merkityksellä on kiinteä vastaavuussuhde. Rakennetyypeissä on nähtävissä tendenssi muodon ja merkityksen väliseen ikonisuuteen tai isomorfiaan, siihen, että ilmausten kieliopillinen rakenne heijastaa niiden kuvaamien tilanteiden rakennetta. Vastaavuus koskee tilanteen osanottajien keskinäistä erotettavuutta: mitä erotettavampia toisistaan toiminnan suorittaja ja kohde ovat, sitä todennäköisemmin ne koodautuvat tilanteen kielenöksessä erillisiksi sanoiksi, subjektiiksi ja objektiksi. Refleksiivien tapauksessa tämän tendenssin taustalla on se paradoksi, että vaikka semanttisesti refleksiivisessä toiminnassa agentti kohdistaa toiminnan itseensä ja tilanteessa on tosiasiasa läsnä vain yksi osanottaja transitiiiverbeille odotuksenmukaisten kahden sijasta, voi osanottajien määrä käytännössä hahmottua kahdeksikin. Tämä on luontaisinta inhimilliselle toimijalle, joka voi käsillään kohdistaa konkreettisia toimintoja itseensä jokseenkin samaan tapaan kuin johonkin ulkopuoliseenkin kohteeseen. Tilanteen kaksijakoista hahmotusta edistää se, että refleksiivin kantana ja semanttisena lähtökohtana on verbi, jonka toiminnalla yleensä on eri suorit-

taja ja kohde. Toisaalta osanottajien erotettavuus ei ole pelkästään maailman, vaan myös käsitteistykseen ilmiö. Kun refleksiivitunnuksena esiintyy itsenäinen sana, pronomini, toiminnan refleksiivinen objekti mielletään itsenäisemmäksi, erillisemmäksi subjektitarkoitteesta kuin jos refleksiivitunnuksena on affiksaalinen morfi.

Kehitys refleksiivisestä merkityksestä automatiiviseen ja passiiviseen samoin kuin mediaaliseenkin merkitykseen tietää tilanteen osanottajien erotettavuuden tai erotte- lujen heikkenemistä. Esimerkiksi passiivissa tämä ilmenee siten, että toiminnan varsinaista suorittajaa ei ole välttämätöntä ilmaista lauserakenteessa ollenkaan. Refleksiivin subjektitarkoitteen yksi- ja kaksijakoisuuden hahmotusjatkumo heijastuu myös refleksiivityyppien morfologisen rakenteen ja merkitysprofiilin suhteeseen. Automatiivinen ja passiivinen merkityslaji ovat yleisempiä affiksaalisille refleksiivityypeille kuin verbistä ja pronominista koostuville refleksiivityypeille. Johtimet ja taivutuspäätteet ovat viittaussuhteeltaan ja omalta merkitykseltään epäspesifisempiä kuin refleksiivipronomini ja siten toiminnan suorittajan ja kohteen rajaa kuvauksessa häivyttäviä. Ne ovat myös esiintymäympäristössään semanttiselle edelleenkehitykselle alttiimpia elementtejä. Refleksiivisissä pronominirakenteissa toiminnan osanottajien syntaktinen erottelu taas selvästi estää tai ainakin hidastaa semanttista edelleenkehitystä. Refleksiivityypin merkityksenkehitystä säätelee siis sen morfologinen tai morfosyntaktinen rakenne. Myös kielen refleksiivistön sisäinen rakenne vaikuttaa sen sisältämien refleksiivityyppien kehitys-suuntiin. Refleksiivityypeillä on keskinäistä työnjakoa. Jos jonkin tyyppin ilmaisualasta vähenee tai katoaa kokonaan semanttisen refleksiivisyyden ilmaisumahdollisuus, tämä funktio lankeaa vastaavasti entistä suuremman määrän muille refleksiivisil-

le rakennetyypeille.

Kielen historiaa koskevia oletuksia ja päätelmiä on perinteisesti leimannut pyrkimys selkeyteen ja täsmällisyyteen. Nuorgrammaattinen koulukunta, joka oli meillä pitkään vallitseva, pyrki luomaan tarkasteltavasta kielestä (varsinkin sen kieliopista) kuvan tarkkarajaisiin ja synkronisesti vakaisiin luokkiin jäsentyvänä järjestelmänä. Kielessä haluttiin nähdä invarianssia variaanssin sijaan. Nytemmin korostetaan luokkien prototyypistä ja suhteellista luonnetta, mikä antaa paremmat edellytykset ymmärtää niiden muutoksia. Kielellisen kategorian, varsinkin semanttisen, näkeminen rajoiltaan epämääräiseksi ja muuttuvaksi on myös refleksiivistön historiallisen tarkastelun välttämätön taustaoletus.

On väistämätöntä, että käsityksemme kielen historiasta ja muuttumisesta vaikuttaa käsityksemme kielestä. Vaikka kieli siinänsä on objektiivisesti havaittavissa ja siis

olemassa, täysin neutraalia kielen tieteellistä tarkastelutapaa ei ole. Katsomme aina kieltä omaksumamme näkemyksen tai tiukemmassa tapauksessa teorian silmälasien läpi, ja tämä katsomus taittaa näkemäämme halusimme sitä tai emme. Kielihistoria elää kielinäkemysten yleisen kehityksen mukana, ja tässä mielessä historiallinenkin kielioppi on aina nykyhetken kielioppia.

Kielentutkimuksen kehitys on monessa suhteessa ennustamatonta (niin kuin kielen itsensäkin), emmekä voi tarkkaan tietää, millä nyt saavuttamistamme tutkimustuloksista on kantovoimaa sadan tai kahdensadan vuoden päähän tai pitemmälle. Ihmisen uteliaisuus menneisyyttä, myös kielen menneisyyttä kohtaan lienee kuitenkin pysyvää. Tässä valossa kaikella kielentutkimuksella on oma, ainakin fragmentaarinen arvonsa. Nähdäkseni kunkinhetkisen tutkimuksen tehtävä olisi jättää jälkeensä mahdollisimman monipuolisia fragmentteja. ■

VESA KOIVISTO *Itämerensuomen refleksiivit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimintuksia 622. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1995.

Suomen kielen laitos, PL 3 (Fabianinkatu 33), 00014 Helsingin yliopisto